

Понятието за другия у Пол де Ман

Морис Фадел

Книгата „Алегории на четенето“ представя една промяна в творчеството на Пол де Ман както в концептуално, така и в методологическо отношение, свързана с обръщането към реториката. Макар че началото на тази промяна не се корени в книгата, а в есето „Реториката на темпоралността“, писано през 1969, и поместено във второто издание на „Слепота и прозрение“.

Всъщност ориентацията към реториката не е изненадваща. През 60-те и 70-те много литературни теоретици прибъгват до реторически структури, което създава впечатлението, че дългият период на пренебрегване на реториката за сметка на граматиката и логиката свършва. „...Неотдавнашните събития в критиката – пише Де Ман в „Реториката на темпоралността“ – показват възможността за една реторика, която вече няма да бъде дескриптивна или нормативна, а повече или по-малко открито ще повдига въпроса за интенционалността на реторическите фигури“¹. Тук не само се коментират тенденции в литературно-теоретичното мислене, но също се очертава проект за една *различна реторика*, „която вече няма да бъде дескриптивна или нормативна“. Как обаче такава реторика е възможна? Има ли такова дискурсивно поле, което не е нито дескриптивно, нито нормативно? Как да се изследва „интенционалността на реторическите фигури“?

Първото есе в „Алегории на четенето“ – „Семиология и реторика“ – заема по-особено място в сравнение с останалите текстове. Докато те са посветени на конкретни литературни и философски произведения и са повече ангажирани с техниките на анализ и четене, „Семиология и реторика“ е насочено по-скоро към теоретични въпроси.

Полемичен обект на есето е структуралното мислене. Де Ман се концентрира върху понятията „граматика“ и „реторика“. Първото има привилегирована позиция сред структуралистите. Граматиката предполага норми и правила, задължителни за ползващите даден език. Тя дисциплинира изучаването на литературата, обезпечавайки го с необходимото за всеки научен подход ниво на универсалност. Структуралното разбиране вижда в граматиката възможност за достигане до дълбинните лингвистични модели, управляващи литературния текст.

¹ Де Ман, Пол. *Blindness and Insight: Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971, 2nd ed. 1983, с. 187, 188.

В контекста на тази възможност граматиката обещава да предложи решение на напрежението между поетика и херменевтика, от което Де Ман се интересува във времето след „Алегории на четенето“. Поетиката се занимава с формалните структури. Тя не е в състояние да ни осведоми какво изразът „Крал-слънце“ означава, а само може да каже, че той е метафора. Неговата семантика е от компетентността на херменевтиката. Тя по необходимост е свързана с референцията не в термините на логическия позитивизъм (като отнесеност на изказването спрямо извънезикови, емпирични обекти), а в най-широка перспектива: като съществуване на изказването в определени контексти. За да разберем какво означава „Крал-слънце“, се нуждаем от познание относно определени историко-културни обстоятелства.

Отношението „поетика-херменевтика“ е сред точките на разделяне между тематичните и формалните подходи в литературните изследвания. Не е сигурно дали тези два типа подходи могат да бъдат обединени посредством съюза „и“, както прави заглавието на сборниците „Поетика и херменевтика“, подготвени от т. нар. „Констанцка школа“. Защото всъщност това отношение е заредено със скандал. Моделите на поетиката клонят към затваряне и универсалност. Изучаването на „формалния аспект“ на текстовете е водено от убеждението, че елементите, участващи в този аспект, са ограничено число, както и че те отиват отвъд конкретното произведение, а са характерни и за други произведения, за литературата като цяло.

Херменевтичните изследвания, за разлика от тези на поетиката, са насочени едновременно към единичното и безкрайността. Разбирането – същностна категория в херменевтиката – съкращава абстракциите и генерализациите. Няма разбиране изобщо, то винаги е ориентирано към конкретен предмет, винаги е разбиране за някого или нещо. Освен това опитът на херменевтичните анализи показва, че що се отнася до литературните произведения, процесът на разбирането трудно би могъл да бъде финализиран. Колкото повече този процес напредва, толкова повече смисли произвежда текстът.

В структуралното мислене граматиката е инструмент за преодоляване на конфликта „поетика-херменевтика“, тъй като е обвързана и с формата, и със семантиката. От една страна, тя е ориентирана към формализиране на езиковите структури, от друга – граматическите елементи за разлика от фонемите имат смислова стойност. Граматиката е близо до базовия концепт на литературоведския структурализъм – структурата (а в някои начинания (например у Роман Якобсон) директно реализира този концепт), деконструирайки старото разделение „форма–съдържание“ и обезпечавайки преход от универсалните лингвистични модели към спецификите на отделния текст. Литературните произведения може и да се противопоставят на граматическите норми, но не и да са изцяло неграматични. Текстовете, лишени от граматически елементи, не принадлежат към езика и, съответно, към литературата. Изследователят, облегал се на граматиката, може да анализира конкретни произведения

на фона на абстрактните универсални лингвистични структури, което би му дало самочувствието на строг учен, но и не би го лишило от артистизма и удоволствието на интерпретацията. Предоставяйки възможност за трансфер от поетика към херменевтика, от форма към семантика и обратно граматиката сякаш приближава изследването на литературата до разкриването на литературната загадка.

В „Семиология и реторика“ Де Ман атакува тази възможност чрез емпиричен анализ на тропи. При тях реторическите елементи се преплетат с граматически. Де Ман разглежда два типа отношения между тези елементи, които нарича съответно „реторизация на граматиката“ и „граматизация на реториката“. Първият тип е представен посредством изследване на реторичния въпрос, а вторият чрез четене на засрещането между метафора и метонимия в откъс от романа на Пруст „По следите на изгубеното време“. Оказва се, че езикът утвърждава и реторическия, и граматическия подход като възможни и коректни. Само че тази двойна привилегия, този момент на либерализъм, който Де Ман въвежда в своето разбиране за език, за разлика от традиционния политически либерализъм не ни изпълва със сигурност, водеща до решителност и действие. Обратното, решението е поставено под въпрос чрез вероятността за грешка: еднакво не сме прави, когато изберем граматическия подход, както и когато се обърнем към реторическия. Объркването се засилва и от една възможност, към която води анализа на Де Ман: че не е дотам сигурно дали реториката и граматиката са ясно различими, че те не са полета, между които е налице непреодолима граница, а напротив – преминават едно в друго. „Да се разграничи епистемологията на граматиката от епистемологията на реториката е обезкуражаваща задача“ – пише Де Ман². Ала преливането между граматиката и реториката не води до това те да образуват цялост, да се слеят в нещо от типа на диалектически синтез. Реториката и граматиката произвеждат значения, които не съвпадат и налагат да се поставят помежду им делитбени линии, които обаче не са стабилни, а се изплъзват от опитите да ги уловим.

Извеждайки това странно различие между граматически и реторически структури в тропите, което е и същевременно не е различие, Де Ман разколебава статута на граматиката в литературоведското изследване. Всеки троп притежава граматическа форма, която обаче не съвпада с фигуративните му значения, въпреки че те не биха могли да съществуват без граматическа основа. Реторичният въпрос – един от примерите на Де Ман в „Семиология и реторика“ – е граматически организиран като въпрос, ала фигуративната му страна не е свързана с акта на питане. Тя се различава

---

² Де Ман, Пол. Алегории на четенето: фигуративният език у Русо, Ницше, Рилке и Пруст. С., 2000 г., с. 20.

от граматическия израз, макар и бидейки невъзможна без него. Тук е дестабилизирана позицията на граматиката в структуралното мислене: переходът, който според структуралистите осигурява тя, между формални и смислови страни, поетика и херменевтика или, казано с термините на семиотиката, между синтагматика и парадигматика. По този начин Де Ман разклаща и концепта за структура в литературознанието, който подобно на граматиката събира форма и съдържание.

Според литературоведа *именно в това парадоксално, неразделящо различие се съдържа реторичното*. То очертава радикална промяна в разбирането за реторика. Но тя може да бъде открито само посредством внимателно четене на текстовете на Де Ман, защото те не я развиват в теоретическа конструкция, не аргументират нов проект за реторика. За Де Ман реториката не е специфична употреба на езика, за каквато е смятана от Античността насам. В нея могат да участват всички елементи, включени в абстрактната система „език“, както и техните актови приложения в речта. В този тя включва и традиционно разпознаваните като реторически, и традиционно разпознаваните като граматически компоненти. *Онова, което Де Ман нарича „реторика“, е мястото, където езикът ни въвлеча в изглеждащото за нас безкрайно преобразуване и деление на своите съставки, върху което не можем да въздействаме*.

Този процес разрушава наивното, предсюсюрианско убеждение, че езикът е медиатор между нас и извънезиковите обекти, безобидна мембрана, която не въздейства на отношенията ни с реалността. Де Ман не дискутира експлицитно проблема за другия, спечелил широка популярност в т. нар. „хуманитарни дисциплини“ и в политическата практика. Но понятието му за реторика го засяга. То представя езика като нещо самостоятелно, несводимо нито до нас, нито до света. Макар че, разбира се, езиковата сфера е свързана с нас. Езиците на изчезналите култури не се развиват. Неслучайно ги наричат „мъртви“. Ала веднъж установил се в интересубективното цяло на едно общество, езикът е в състояние да произвежда значения, които не сме в състояние напълно да контролираме.

Как бива възможен опитът с неговата „другост“? „Грамматическият модел на въпроса (реторичният въпрос – б. м. – М. Ф.) – настоява Де Ман – става реторичен не когато имаме, от една страна, буквално значение, а от друга, фигуративно, а когато е невъзможно да се реши посредством граматически или други езикови средства кое от двете значения (а те могат да бъдат пределно несъвместими) взема връх“³. Тук може да се забележи промяната, която Де Ман внася в понятието за реторика. Реторичното за него не са свежда само до структурите на класическата реторика (тропи, фигури, аргументи и т. н.), а обхваща и граматичното, за да очертае ситуация, където имаме такова преплитане на значения, което затруднява избора на това кое от тях е определящо. Тогава преставаме

---

³ Пак там, с. 23.

да възприемаме езика като „подръчно“ в смисъла на Хайдегер – нещо, което е наблизено и от което се ползваме, а се сблъскваме с неговата отдалеченост и съпротива.

В цитираното изречение от „Семиология и реторика“ важна роля има глагола „реша“. Решението е действие, тъй като е обвързано с типичната за действието целесъобразност. То разкрива перформативните измерения на езиковата среда. Разбирането за реторичното у Де Ман поставя под въпрос провеждането на базираното върху лингвистични компетентности решение. То проблематизира метафизическите предпоставки на авторитетните през втората половина на XX в. възгледи, според които перформативът се осъществява, спазвайки предварителни правила, осигуряващи неговата успешност. Демановото понятие за реторика представя *неуспешния перформатив*.

На пръв поглед възгледите на литературоведа са в контекста на една от линиите на модерното западно мислене, в която автономността на субекта, т. е., способността му да има пълен рационален контрол над своето поведение и да е наясно с неговите мотиви, се критикува. В психологията репрезентативна фигура за тази тенденция е Зигмунд Фройд, чиято категория „несъзнавано“ предполага, че част от действията ни са предизвикани от сили, които не управляваме. В лингвистичната философия типологически сходна е работата на Лудвиг Витгенщайн, за когото субектът е зависим от езика. Твърдението на Де Ман е по-различно: че езикът е повече или по-малко *независим* от нас, че в определена степен и при определени ситуации е извън властта ни.

По-внимателното вглеждане в Демановото понятие за реторика обаче би установило, че то колкото подлага на атака автономността на субекта, толкова я и преформулира. Това, че нямаме абсолютен контрол над значенията, както и че не съществуват предварителни норми, гарантиращи успешността на перформативите ни, разклаща метафизическата стабилност на нашата самодостатъчност и откроява автономността ни като нещо флуидно – нещо, което губим и постигаме по отношение на „другостта“ на езика. Защото езиковата реалност за Де Ман е *среда на потенциалности* – на възможни смисли и идентичности, където нищо не е напълно устойчиво и сигурно за нас. Тази среда според Де Ман най-добре се представя от литературата и критиката. Ето защо те, бидейки в значителна степен идентични с понятието му за реторика, заемат толкова важна позиция в неговите интелектуални стратегии, което иначе днес, с оглед на нарастващата социална маргинализация на литературата, изглежда най-неактуалната страна от Демановото литературно-теоретично наследство: „Литературата, също както и литературната теория – различието между тях е илюзорно, – е осъдена (или привилигирана) да бъде винаги най-строгийт и, като следствие, най-ненадеждният език, посредством който човекът назовава и променя себе си“⁴.

---

⁴ Пак там, с. 34.